

AHLAK VE KÜLTÜR ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Yrd. Doç. Dr. Ali ÇETİN*

Öz

Genel anlamda ahlak bir toplumda bulunan moral öğretilerin felsefesidir. Bu kavram, Yunanca alışkanlık, huy, karakter anlamındaki ethos sözcüğünden türetilmiştir. Bu anlamda ahlak, insan davranışları ve onun en iyi olan biçimi hakkında bir doktrindir. Bu nedenle insanların gelişimi noktasında gerekli değerleri betimler. Pek çok ahlak kuramı bulunmaktadır. Bunlardan bazıları, amaçsalcılık, deontolojik ahlak, hazcılık, nihilizmdir. Kültür ise toplum hayatının ve onun ürünlerinin bütünü olarak tanımlanabilir. Bu terim Latince *colere* sözcüğünden türetilmiştir ve ekip biçmek anlamında gelmektedir. Her kültürün kendine özel karakteri bulunmaktadır. Elbette evrensel bir kültürden de söz edebiliriz. Ahlak ve kültür arasında doğrudan bir ilişki söz konusudur. Ahlaki değerler kültürü kültürel değerler de ahlaki etkilemektedir. Makalemizde genel anlamda ahlak, kültür ve bunların arasındaki ilişkileri ele alacağız

Anahtar Kelimeler: ahlak, kültür, ahlak kuramları, kültür kuramları.

An Evaluation on Ethics and Culture

Abstract

In the overall context, ethics is a philosophy for general moral teachings in a society. This term is derived from the Greek word ethos which can mean custom, habit, character. Ethics, in this sense, is the doctrine of human behavior and its best forms. Therefore ethics define the moral values that it is essential for human beings. There are many ethical theories. Some of them: Consequentialism, deontological ethics, hedonism, nihilism. Culture is the all path of life of a society as well as all its products. This term is derived from the Latin word *colere* which can mean cultivate. Every culture has its own unique characteristics. But there are common points of culture. Of course it may be mentioned a universal culture. There is a direct relationship between ethics and culture. Moral values affect the culture and culture affects moral values. In general terms, we will discuss ethics and culture and also the relationship between them in our article.

Keywords: ethics, culture, ethical theories, cultural theories.

* Kırıkkale Üniversitesi

Ahlak

Batı düşüncesinde etik ve moral örtüşen kavramlardır. Etik, Yunancada *êthikos* sıfatıyla ifade edilir ve literal olarak karakter / huy anlamına gelen *êthosla* ilişkili olan bu sözcük, töre, sosyal örf, adet ve alışkanlık olarak çevrilen *ethos* kavramına dayanır. Cicero, êthikos sözcüğünü Latinceye *moralis* olarak çevirmiştir. *Moralis*, karakter, huy, alışkanlık anlamlarına gelen *mores* sözcüğüyle ilişkilidir. Etimolojik olarak etik ve moral kavramlarının aynı kökenlere sahip olduğu görülmektedir. Elbette *êthos* ile *ethos* aynı kavramlar değildir. Aristoteles erdem / fazilet kavramını iki bölüme ayırmıştı; entelektüel erdemler ve *êthika arête* yani genellikle çevrildiği biçimiyle *moral erdemler*. Aristoteles'e göre bu ikinci erdemleri kazanmanın yolu *êthos* kavramından geçmektedir. Hem etik hem de moral kavramı insanların karakter ve davranışlarını yöneten tarihi ve kültürel geleneklerin yerleşik bulunduğu sosyal kurallara referansla kullanılabilir (Bunnin ve Yu 2004: 229).

Moral kavramının uygulamayla ilgili, toplumsal ve yerel bir yönü bulunmaktadır. Söz konusu yapısıyla dilimizde kullanılan karakter, huy anlamındaki ahlak kavramına karşılık gelir. Etik ise ahlak üzerine düşünme eylemidir. Etik kavramını bu çerçevede ahlak felsefesi olarak dile getirmek olanaklıdır.

İnsan "insan olmaya" başladığı andan itibaren kendisi ve çevresi hakkında düşünmeye başlamıştır. Bu noktada insan, kimi sınırlılıklarla aynı zamanda zorunluluklarla kuşatılmış bulunmaktadır. Onun temel ilgisi, kendisi, çevresi ya da ve eylemsel boyutuyla hayatıdır. Çevresini kuşatan evrenine ve bunun arkasındaki daha temel etmenlere ilişkin soruşturma, fizik ve metafizik düşünceyi de doğurmuştur. Sonuçta her türlü insan ürünü düşünsel ve eylemsel boyutlu edimin sinir uçlarına kadar yayılan doğal soru ve olası yanıtların üzerinde yükseldiği üç zemin bulunmaktadır. Bunlar insan, evren ve Tanrı'dır. Doğal sorular; söz konusu üç şeyin ne olduğu, insanın bunlarla ilişkisi ve elde edilen sonuçların neliği, yapısı hakkındadır. Öyleyse bilgi, varlık ve insan eylemleriyle ilgili kimi içerikler söz konusu zeminlerin üzerinde yükselen yapının ürünleridir. Sonuçta bilgi, varlık ve değer felsefelerinin de insani ilgi sahaları olması kaçınılmazdır.

Üç yapı hakkında neyi ne kadar bilebiliriz? Bu bilgiyi elde etme olanağı var mıdır? Bu bilgi genel olarak ne anlama gelir? Fizikten kimyaya, gök biliminden okyanus bilimine, insan beyninden karınca bacağına kadar olan bilimsel alanlar, bilgi sahaları ve içerikleri bilginin elde edilmesi amacının ürünüdür. Bunlar üzerine bütüncül bir bakış ve değerlendirme isteği ise bilgi felsefesinin doğuşunu sağlar. Özne-nesne, bunların arasındaki ilişki türleri; idealizm, deneycilik, duyumculuk, maddecilik, gerçekçilik, akılcılık, algı, irade, bilgi ağları (akt), anlama ve doğası, açıklama, doğruluk, gerçeklik, hakikat gibi kavramlar bilgi felsefesinin temel ya da kuramsal içerikleridir. Evren ve Tanrı söz konusu olduğunda bir bakıma bilgi felsefesinin içeriklerini de kapsayan algılanan ya da algılanamayan her türlü varlığı, tasarımı ve oluşu yani olgu ve olayı ele alan bir ilgi alanıyla karşılaşmaktayız. İç içe geçmiş katmanların eyleme, edime dönük ve insani ilginin ilk el uğraşısı, değer felsefelerini ortaya çıkarır.

Bütün ilgi ve içinde konumlandığı alanlar ve insanların akli çabalarının ürünleri olan içerikler türlü önceliklerle çeşitli biçimlerde sınıflandırılmıştır. Sınıflandırmaların, sınıflandırmanın bakış açısına göre farklılık göstermesi söz konusu alanların ve içeriklerinin iç içe geçmiş yapısını açıkça göstermektedir. İnsan için kendisinden bağımsız bilgi, bilgidен bağımsız varlık ya da metafizik tam anlamıyla söz konusu olamaz. Bu çerçevede bilgi içeriklerinin ve insani yaratımının sonucu olan yapıların, çeşitli değerlerin birbirinden tamamen bağımsız olması düşünülemez. Söz gelimi biyolojinin sadece organik ve inorganik doğa alanıyla ilgili olduğunu söylemek için Darwinci teorinin hiçbir felsefi ve dini görüşte etkili olmadığını kabul etmek gerekir. Yine fiziğin determinist ya da kuantum teorisine dayalı yorumunun insan özgürlüğü tartışmalarına olan etkisini de göz ardı etmek gerekmektedir. Yakın zamanlarda gerçekleştirilen Cern deneylerinin pek çok nedeninden ya da sonuçlarından birinin de maddeci evren görüşüne destek amacını taşıdığı göz ardı edilemez. Daha temel olarak amaçsal ayrımlarda söz gelimi Aristoteles'in torik, pratik ve poetik sınıflandırmasında, teorik bilimlerden yoksun olanların pratik bilimlerde başarılı olması ya da tersinin doğru olması kabul edilen bir anlayış olmayacaktır.

Yukarıda dile getirilen alanlara yönelen insanın akıl gibi ayırt edici niteliğine ve buna dayalı edimine atıfla iki tutumundan da söz edebiliriz ki bunlar teorik ve pratik akıldır. Teorik akıl, çevresindeki nesnelere ve olaylar üzerine eğilen insanın bu süreçte dayandığı, bilgiyi ürettiği ve işlediği yetisidir. Pratik akıl ise yaratıcıdır, eylemsel boyutta üretimler yapar, tercihte bulunur, amaç ve sonuç üzerine yoğunlaşır. Pratik akıl özellikle eylemler üzerine kimi değerlendirmelerde bulunma hatta onları yaratma gibi konularda özgür ve geniş bir tasarım alanına sahiptir. Söz gelimi insan iyi, kötü, doğru, yanlış, gerekli, gereksiz biçiminde eylem ve olgular üzerine yargılarda bulunur. Zamanla içinde bulunduğu gruba, kültüre ve benzeri yapılara, öncelikle kendisine biçim veren bu yargılar kümesi, insan için bağlayıcı bir niteliğe de dönüşebilir. Böylece ahlak dediğimiz yapı ve bundaki kavramları ele alarak genel bir felsefeye ulaşma eylemi olan ahlak felsefesi ortaya çıkmış olur.

Genel anlamda ahlakla ilgili türlü değerlendirmeler ortaya konmuştur. Bunlara göre, ahlak, zaman ve mekâna, kişi ve topluma göre değişime uğrayabilir. Genel bir çerçevede geleneksel ahlakın modern dönemlerde geçer akçe olmadığı bilinen bir gerçekliktir. Batı toplumu dinsel ahlakı sonra Aydınlanma kaynaklı hümanist anlayışı terk etmiş, liberal kapitalist bir bakıma para merkezli modele dönmüştür. Türk toplumu yerleşik Osmanlı kültürünü ve buna bağlı ahlakı terk etmiş ve bir bakıma seküler yapıya yönelmiştir. Bu değişim içerisinde eski, yeni ve gelecek belki ideal arasında kalan insan, pratik nedenlerle var olanı tercih etmektedir.

Ahlak mükemmel bir sistem değildir kuramsal olarak ne kadar asil olsa da uygulamada bu niteliğinden epey uzaklaşabilir. Bazı dönemlerde de “olumsuz uygulamalar” kötü bir ahlak kuramından kaynaklanır. Ehven-i şer denilebilecek kötü bir uygulama kötü bir kuramdan çıkabilir. Her ne olursa olsun ahlaki yargıların temel noktası uygulamaya rehberlik etmesidir.

Kimi zaman insanlar ahlakın gerçek dünyaya uygulanabileceğinden şüphe ederler. Bir bakıma ahlak, “yalan söyleme, çalma, öldürme bv.” gibi kısa ve yalın kurallar yığıdır. Bu yapıyla oldukça karmaşık ve değişken insan hayatına uygun olması ne kadar beklenilebilir? Üstelik bu yalın yapılar kendi arasında çatışma halinde olabilir. Söz gelimi “yalan söyleme” emri başınız derde girdiğinde gerçek bir baş belası haline gelebilir. Elbette ödevci ahlakı savunan, ahlakın kurallar yelpazesi olduğunu düşünürken hiyerarşik bir yapıda girift durumlar için daha bütüncül, karmaşık kurallar üretebileceğini bunun da çelişki doğurmayacağını söyleyebilir. Amaçsalıcı da kuralların değil amaçların bulunduğunu dile getirebilir.

Ahlak her zaman bir din çerçevesinde anlaşılabilir hatta modern dönemde bütünüyle dinden bağımsız olduğu düşünülür. Teistler genel anlamda ahlakın Tanrı’dan bağımsız olamayacağını çünkü iyi denilen şeyin bir şekilde onun onayı olmaksızın anlaşılamayacağını savunurlar. Fakat Platon söz gelimi tanrıların bazı eylemleri onaylamasının nedeninin bunların doğaları gereği iyi olmasına bağlıdır.

Geleneksel olarak din doğru olanın ne olduğunu dile getirir ve akıldan cenneti kazanmak ve cehennemden kurtulmak için bunu onaylamasını ve eylemesini ister. Fakat kimi dindarlar bu düşünceyi doğru bulmazlar. Söz gelimi Kant ahlak yasasını ön plana çıkarır ve göze girme tutumunu ilkesel olarak küçültücü bir durum olarak görür. Son olarak ahlakın göreceli olduğu vurgulanır (Singer 1993: 1 vd.). Aynı zaman diliminde yaşayan iki toplum oldukça farklı ahlak anlayışlarına sahiptir. Batı’da çok evlilik aşâğılık bir uygulamayken Doğu toplumunda hoş görülür.

Yukarıda çizilen oldukça genel çerçevede yoğun bir ahlak kuramı enflasyonu ortaya çıkmıştır. Sokrates’e göre insanlar bile bile kötülük yapmazlar. Kendini bilmekten geçen bu anlayış yolu bilgi ve hikmetle döşenmiştir ki sonunda değerlere ve mutluluğa ulaştırır. Buna göre asıl iyilik kendini bilmektir. Aristoteles, insana kendisinin doğasına uygun hareket etmesini ve potansiyelini gerçekleştirmesini salık verir. Bu yolla aşırılıklardan da kaçınarak mutluluk elde edilebilir. Orta Çağda mutlak olarak Tanrı düşüncesine dayalı bir ahlak görülür. Augustine de en yüksek iyi kavramını kullanır ancak buna ulaşmak için ölüm sonrası hayatı beklemek gerekmektedir. Bu nedenle ona göre ilahi olana kulak vermeliyiz. İslam kültüründe de Aristoteles’in ahlak öğretisi filozoflar tarafından şerh edilmiştir. Temelde pratik felsefenin ahlak, aile ahlakı ve şehir yönetimi ya da siyaset olarak üçe ayrılması söz konusudur. İslam düşüncesinde bi’l-fiil akılla ittisal halindeki akıl en yüksek mutluluğa (saadetu’l-kusva) ulaşabilecektir. (Aydın 1989: 10 vd.)

Rönesans ve Aydınlanmayla birlikte ahlak yaklaşımları değişikliğe uğramıştır. Akıl çağı da denilebilecek bu dönemde ilerleme, özgürlük ve klasik prangalardan kurtulma düşüncesi hâkimdir. Batı’nın zenginleşmesi, Bacon’un habercisi olduğu bilginin gücü sanki gizemli bir el tarafından tüm hatlarıyla uygulamaya konulmuştur. Machiavelli’nin dinsel önermeler yerine toplumu ve devleti önceleyen ve amaçsal görünen ahlak anlayışını, Hobbes ise haz kavramını önclemiştir. Kant’a kadar

çeşitli anlayışlar “Aydınlanma ideali” doğrultusunda gelişse de onun etkisi derinden olmuştur. Kant için de akla uygun davranış önemli olmakla birlikte o, ödev ahlaki denilen yaklaşımla ahlaki buyruk doğrultusunda yaşama düşüncesini savunmuştur. Kant, ahlakın otonomluğunu sağlamak amacıyla Tanrı’dan ahlaka gidebilecek her yolu eleştirmiştir. *Pragmatizm* ya da *faydacılık* ise modern dönemlerin en önemli ve Batı’nın minimum kaynakla maksimum kazanç, başarı vb. hedeflerini kuramsallaştıran kuram olmuştur. Ahlak bağlamında “kırılğan” alanlara geçmeden önce temellerden, genel kuram ve yaklaşımlardan kısaca söz etmeliyiz.

Dile getirdiğimiz üç alan; evren ya da çevre, insan ve Tanrı kavramları düzleminde ahlaki temellendirmelerin tasarlanması kaçınılmazdır. Evrene ya da doğaya dayanan anlayışlar temelde ve başlangıçta görece ilkel olan dünya görüşlerine dayanmaktadır. Sümerlerin etkisiyle kaosu kozmos kılan ve düzeni devam ettiren büyük ve küçük tanrılar Yunan kültüründe adsal değişikliklerle bulunurlar. Kültürel etkilerden kurtulan felsefenin elinde logosa yönelen insanın, doğanın başlı başına bir düzeninin olduğunu ve bu düzenin arkasında türlü dayanakların bulunduğunu sezmesiyle, tanrılara kulak kabartmakla birlikte, bu evrensel aklı ve düzeni gözetmesinin de gerekliliği ağır basmaya başlamıştır. Düzenin insan hayatında doğrudan etkisi olacağına göre kimi ahlaki anlayışlarda değişikliğe yol açacaktır. Böylece insanın, evrenin bir parçası olarak mutlak akla uyum sağlaması da kaçınılmazdır. Bu uyumun ona mutluluğu kazandıracağı da aşikârdır. Bu anlayışın logosun biçim değiştirmesiyle oldukça farklı görünlere bürüneceği beklenilebilir bir şeydir. Aydınlanmayla logosun fiziksel alanda ve yalnızca maddesel bir uzamla sınırlı hale geldiğini düşünebiliriz. Modern dönemde Einstein’ın “Tanrı’nın bu evreni nasıl yarattığını bilmek istiyorum” ya da “Tanrı zar atmaz” sözlerinin bilinen Tanrı’yla sadece eşesli olması bu olguyu gösterir. İkinci temellendirmede yine logosun biçim değiştirmesiyle doğaya uygun ahlak anlayışının, insani bilimlerin ve toplumsallaşmanın farklı boyutlara taşınması sonucu doğaya uyumun yanında topluma ve onun kimi ihtiyaç, eğilim, isteklerine yönelmesi söz konusu olmuştur. İnsanı merkeze alan anlayışların eklenmesiyle ahlakın doğacı ve insancı yönleriyle mitolojiden ve teolojik anlayışlardan uzaklaştığı görülmektedir. Fakat insanı temel alan yaklaşımın en önemli ayırım noktası onun toplumsallığının yanında özne merkezli de olmasıdır. Böylece insan kendi ahlak yasasını yine kendisi yaratabilecektir ya da Kantçı anlamda evrensel ahlak yasasını keşfedecektir.

Üçüncü temel, teolojiye dayanır ve tarih boyunca söz konusu edildiği gibi farklı biçimlerde ortaya çıkmıştır. Bu temel, Tanrı, evren ve insan ilişkilerini oldukça açık ve kesin hatlarla tasarlayan tektanrıci dinlerde daha belirgindir. En yüksek iyi, doğru eylem, mutluluk vb. kavramlara dair sorgulamalar ve yaşam tarzlarına dair kurgular salt insan aklından ve cansız doğadan hareketle yapılamaz. Tanrı mutlak bilgisi ve sonsuz sevgisiyle ya da rahmetiyle insana yol gösterecektir. Dolayısıyla onun olumlu emirleri ve çizdiği yaşam tasarımı mutlak bir ahlak anlayışının en sağlam kaynağı olacaktır.

Bu bağlamda olması gereken şey, iyi-kötü eylem vb. olgular üzerinde duran *yasa koyucu* (nomotetik) ahlaktan söz edebiliriz. Bu da temelde üçe ayrılır: *amaçsalcı*, *deontik / ödev ve değerler* mantığı. *Amaçsalcılık*, olasılıkçı bir değer öğretisidir. Sonuçların görünümü ahlaki değeri de belirler. *Faydacılık* önde gelen amaçsalcı öğretilerdendir. Eylem en fazla kişinin mutluluğuna ve en az sayıda kişinin mutsuzluğuna yol açıyorsa ahlakidir. Bentham ve Mill önde gelen faydacılardır. *Hazcılık* en yüksek zevke ulaşmayı amaçlarken *bencillik* (egoizm) ise bireyin kendini öncelemesine dayalı ahlaki eylemi hedefler. *Asketizm* bencilliğin karşısındadır ve bireysel zevklerden uzaklaşmayı salık verir. Özellikle bu, dinsel bağlamda düşünülürse zahidane hayatı ve öte dünyayı amaçlayan bir ahlaktır. *Dünyevi asketizm* kavramı da aynı amaçları kabullenmekle birlikte değerlerin yeryüzünde yayılması için güç ve maddi olanakları kullanmayı ihmal etmez (Swedberg 2005: 9). *Özgeci* ahlak ise en iyi Comte'un "başkası için yaşa" ilkesiyle anlatılan ahlaki öğretilerdir.

Amaçsalcılığın diğer temel öğretisi *ödev ahlakı* anlayışıdır. Yükümlülük ya da görev kavramlarını referans alan yaklaşımın en bilinen türü, *ilahi buyruk* kuramıdır. Tanrısal buyruklar ahlakın içeriğini belirlemektedir. Diğer bir tür Locke'un da savunduğu *doğal haklar* öğretisi, doğa karşısında bireylerin eşit olduğunu ve bu nedenle her türlü ahlak içeriğinin bunu gözetmesi gerektiğini savunur. Bu haklar ister Tanrı ister doğa tarafından verilmiş olsun bireylerden geri alınamaz. Diğer bir tür Kant'ın *kategorik imperatif* dediği ödev ahlakına karşılık gelir ve buna göre insanın genel geçer bir maksim yani ilkeye göre hareket etmesi gerektiği savunulur. Diğer bir tür *uzlaşma* dayalı ahlak öğretisidir. En bilindik kavramla toplumsal sözleşme bu anlayıştan kaynaklanır. Üçüncü yasa koyucu öğretisi ise *değerler* ahlakını içerir. *Mutluluk* temelli anlayış Plato ve Aristoteles'ten beri temel yaklaşımlardan olmuştur. Doğru eylem mutluluğa götürür. Doğru eylem ise bir takım erdemlere dayanır ve insanın görevi bunları tespit etmektir. *Kişi temelli yaklaşım* ise diğer önemli bir değerler öğretisi olarak herkesin paylaştığı kabullere ya da ortak sağduyuya dayanmaktadır (Graham 2004).

Yukarıda oldukça genel hatlarla serimlediğimiz yapılar ahlak hakkında büyük bir literatürü doğurmuştur. Bunları incelemek, tüm felsefe tarihini ve modern dönem sosyal bilimlerini neredeyse bütün yönleriyle ortaya koymayı gerektirir. Şimdi biz içinde bulunduğumuz ahlaki ortama ilişkin yaklaşımlarımızı dile getirerek neredeyse bütün yapılarla türlü noktalarda referanslarda bulunacağız.

Öncelikle varlık, insan ve Tanrı nedir? Bu kavramlara yönelik sorunun yanıtı ahlaki doğrudan ilgilendirmektedir. Tek Tanrılı dinlere baktığımızda yanıt oldukça yalındır: Varlık ve insan Tanrı'nın belirli "nedenlerle" "yarattığı" şeylerdir. Tanrı ise tektir, mutlak olanın kendisidir. Bu durumda ahlakın ne olduğu yukarıda dile getirildiği gibi açıklık kazanmakta gecikmez: Bu, ilahi buyruk, ödev ya da amaçsalcı ahlak yaklaşımları çerçevesinde Tanrı merkezli yapıdır. Bakara suresinin 20. ayetinde ilahi buyruktan çıkan (ve aslında herkes için geçerli olan) kişilerin yalnızca Allah'ın ver-

diği bir ışık sayesinde yollarına devam ettikleri belirtilir. Bu ayetin içerdiği pek çok anlamın yanı sıra her türlü gerçek ve yanılgıdan uzak bilginin ve eylemin Allah'ın ih-saniyla olduğu haberi, temel durumu yalın bir şekilde özetlemektedir. Yine Allah'ın Âdem'e isimleri öğrettiği aynı surenin 31. ayetinde haber verilmiştir. Mülk suresinin ikinci ayetinde Allah'ın, insanı sınavıya hangi insanın iyi işler yapacağını görmek için hayatı ve ölümü yarattığı ifade edilir. Bakara suresinin 155. ayetinde ise insanların çeşitli yollarla sınanacağı ifade edilir. Görüleceği üzere Allah, insana yeterli donanı-mı verdiğini, hayatı ve bilgiyi yarattığını, kendisinden de olumlu eylemler yani itaat beklediğini ifade etmektedir.

Ahlakın tam anlamıyla gerçekleşmesi, kurgusunun da sağlam temellere da-yanmasıyla ilgilidir. İdeal olanla gerçek olan farkı açıldıkça insanın ahlak alanından uzaklaşması kaçınılmaz bir durumdur. Şimdi ahlakın temel itici gücü özgürlüktür. İradî eylemin sonuçları özgürlüğü gerekli kılmaktadır. Temel soru şudur: yaratılan varlık var olmadan önce yaratılmayı tercih edebilir miydi? Elbette bu olası tartış-malardan radikal biçimde daha kışkırtıcı bir soruna değinir. En azından söz gelimi Hume'un iradî eylemin aslında sahte bir özgürlük ortamında gerçekleştiğini dile ge-tirerek ortaya koyduğu eleştirisinden daha zor bir alana değinmektedir. Bu durumda Sartre'ın "varoluş özden önce gelir" söyleminin değeri olabilir mi? Heidegger gibi dü-şünenler için bu soru bile olumsuz karşılanacaktır. Diğer bir soru: İnsan bir yaratım olarak mülk müdür yoksa bedeninin ve hayatının sahibi midir? Eğer mülkse efendi köle ilişkisi doğar mı ve eğer böyle olursa kölenin efendi karşısında sergileyeceği ey-lemler nasıl bir ahlakı doğurur? Köle iradesiz olduğuna göre sorumsuz değil midir? Yine Tanrı iyi ve kötü ya da güzel ve çirkin (husn-kubuh) kavramlarını belirleyebilir mi ve eğer bunu yaparsa neye göre belirler? Tanrıdan ayrı iyi, kötü, doğru ve yanlış kavramları var mıdır? Varsa insan akli bunları bulabilir mi? Bulamazsa ve Tanrı bildi-recekse akıl eksik midir? Tanrı genel anlamda ahlak belirleyebilir mi? Eğer belirlerse içerik, süreli midir yoksa sonsuza kadar geçerli midir? Eğer sonsuza kadar geçerliyse, zamansal değişim sonucu insan ileride bu içeriklerle çatıştığında durum ne olacaktır? Eğer buyruklar ve genel olarak ahlaki içerik değişiyorsa ancak bunu sadece Tanrı veya elçisi yapabiliyorsa sorun nasıl çözülecektir? Son vahiy üzerinden neredeyse bin beş yüz yıl geçmiş durumdadır. Vahiy özellikle hayatın önemli değişimlere uğramadı-ğı neredeyse durağan olduğu zamanlarda sıklıkla inerken onun, hayatın geçmişe göre "ışık" hızında değiştiği günümüzde asla inmeyecek olması çatışma noktalarını nasıl etkileyecektir? Vahye dayalı ahlak içeriği ne kadar özgündür? Hukuki içerik ya da istenilen eylemler ortak bir yaşam havzasını yansıtarken değişime yönelik soru daha fazla önem kazanmaktadır.

Daha temel metafiziksel kelami sorular da vardır. Yukarıda kısmen ifade etti-ğimiz bağlamda Tanrı mutlak bir varlık mıdır ve eğer mutlaksa insanın eyleme gücü var mıdır ve gelecek belirlenmiş midir? Söz gelimi Tanrı bilgisi sınırlanabilir mi? Sı-nırlanamazsa ve mutlaksa belirlenmemiş gelecek hakkında konuşma olanağı olabilir mi? İnsanın eylemlerine sahne olan bu evren ve eyleminin karşılığını bulacağı orta-

mın ontik ayrılığı ceza ve mükâfat olgusunu nasıl etkiler? Söz gelimi cennete gitmeyi hak eden bir kişi ile cehenneme gitmeyi hak eden bir kişinin alacakları karşılık ve oranları, eylemlerini mekansal / zamansal açıdan büyük ölçüde aşmaktadır. Bu dünya hayatının insan açısından konumuz çerçevesinde bir anlamı da ahlaki eylemleri gerçekleştirmesine olanak vermesidir. Tarih bize insanoğlunun genel anlamda pek de ahlaklı olduğunu söylememektedir. Tanrı'nın vahiyle tarihe sürekli müdahale etmesinin bu durumda nedeni nedir? Temel sorulardan biri vahye dayalı ahlaki içerik evrensel midir? Yukarıdaki sorudan farklı olarak söz gelimi İbrani toplumu ile ihtida dönemindeki Avrupa toplumu aynı yaşam tarzına mı sahiptir? Daha da önemlisi bu düzlemde bin beş yüz yıl önceki Arap toplumuyla günümüzdeki söz gelimi bir Japon milleti bir midir? Vahiyle aynı şekilde mi muhataptırlar? Ayrı ontolojik statüde olan iki varlık nasıl bir etkileşim halindedirler? Dolayısıyla gerek bu varlıklar gerek söz konusu edilen araçların iletişimi olanaklı mıdır? Olanaklıysa varlık alanları da ortak olur mu? Böyleyse varlıksal ayırım ortadan kalkar mı? Dinin kurumsallaşması dinin yeniden bir din olarak ortaya çıkmasına neden olur mu? Bu kurumsallaşmanın Tanrı'nın onayını alması söz konusu değilse ahlaki eylemlerin ve insanın din kaynaklı dünya görüşünün Tanrı ve saf din açısından durumu ne olacaktır? Daha büyük bir sorun, Tanrı ve insan ilişkisinin epistemik anlamda insanın bilgi aktarımının doğası nedeniyle asla değişmeyecek olmasıdır. Ahlaki eylemlerinin sonuçlarını görececek kısacası ektiğini biçecek olan insan, sonuçlardan, mekândan hatta kendi varlığı hakkında tam bir kesinliği içerecek bilgisel ya da duyumsal yapıdan yoksun bulunmaktadır. Bu durumda ahlaki içeriğin ve epistemik gerçekliğin ruhsal boyutta yansımaları ve bunların dış bir güç tarafından değerlendirilmesi hangi türden bir eylemin ve edimin sonuçları olacaktır? Daha basit bir anlatımla sözde epistemik gerçekliğin içeriği ve ilahi bir belirleme düzleminde konumlanan ahlaki içerik, insanın doğası gereği muğlâk kaldığı sürece, ne kadar ciddiye alınabilir?

Sorular daha da arttırılabilir. Elbette entelektüel açıdan söz konusu edilen sorulara yanıtlar verilecektir. Fakat bu yanıtların doğurduğu yeni sorular yanıtlanmış soruları daha da zor bir hale sokacaktır. Düşünce tarihi temel felsefi ve ilahiyata ait disiplinleriyle bunu bize açıkça gösteriyor.

Kültür

Kültür, Latince ekip biçmek, işlemek, düzenlemek, eğitmek gibi anlamlara gelen *colere* sözcüğüne dayanmaktadır. Başlangıçta tekil kültürden bahsedilirken Aydınlanmayla birlikte belli niteliklere sahip bireye entelektüel denilmiş, kültür çoğul anlamda da kullanılmaya başlanmıştır. Böylece kültür başta bir milletin olmak üzere farklı boyutlardaki toplulukların değer ifade edebilecek her türlü insani yaratımı ve üretimini tanımlamak için kullanılmıştır (Braudel 1996: 27 vd.). Kültür, genellikle medeniyet, uygarlık ya da irfan gibi kavramlarla birlikte kullanılmıştır. Kültüre hars denilerek medeniyetle olan farkı ortaya konmaya çalışılmıştır.

Modern anlamda etkili ilk tanım Edward Taylor'dan gelmiştir. Ona göre kültür, bir toplumun üyesi olarak insanın ortaya koyduğu, bilgi, inanç, sanat, hukuk, ahlak, adet, yetenek ve alışkanlıkların oluşturduğu yapı, karmaşık (kompleks) bütündür (Kroeber 1987: 80). Bir açıdan doğal bir yapı olarak kültür, felsefenin olduğu kadar bilimin de ilgi alanına girer ve bu nedenle bilimsel araştırmanın konusudur. Tylor'ın tanımını dışsal ve içsel boyutuyla genişletme çabaları bulunmaktadır. Dışsal bir açıdan antropologlar hem yapay ürünlere hem de davranışlara odaklanmaktadır. Herskovits'in belirttiğine göre, kültür çevrenin insan ürünü bir parçasıdır. Meade ise kültürü, toplumsal ya da daha alt grupların öğrenilmiş davranışlarının genel bir paylaşımı olarak tanımlar. Malinowski her iki tanımı birleştirir. Ona göre kültür, adet, gelenek ve göreneklerden oluşan sistemle, insan yaratımlarının bileşiminden oluşan mükemmel biçimde düzenlenmiş birliktir. Dışsal tanımlamalardan biri de semiotik (götergesel/işaretsel) ilgilerden gelir. Örneğin Geertz'e göre kültür sembollerde vücut bulmuş anlamların tarihsel olarak aktarılan kalıp ve örnekleridir. Geertz'in yorumu kendi tabiriyle *yoğun bir betimi* içermektedir. Bu çerçevede toplumda ortaya çıkan anlam yüklemeye elverişli olayların davranışsal uygulamalara dönük taraflarının yeterli ölçüde açıklanması yoğun bir betimle olanaklıdır. Salt görüntüyü açıklama *zayıf bir betimdir* fakat bunları ortaya çıkaran evreni de dikkate alarak anlamaya yönelik betim yoğun ve derin bir açıklama olacaktır. Ona göre toplum, semiotik unsurlarla kültürü yaratmıştır. Bu işaretler anlamın taşıyıcılarıdır. Kültürümüzdeki *şiar* anlayışının farklı bir anlatımı da diyebiliriz buna. Geertz'in yoğun betimi, Ryle'in zihnin davranışsal eğilimlerini vb. kavramları açıkladığı çalışmalarından alınmadır. Daha çok psikoloji kaynaklı yaklaşımları hatırlatan kavram, kültürel materyalizmde de ifadesini bulmaktadır. Kültürel materyaliste göre yoğun betim, açıklamaya zarar vermektedir zira sosyal uygulamaları belirleyen koşullar bunları uygulayanlarca büyük oranda bilinemez. Harris'e göre bu etkenler temelde çevresel şartlar, teknoloji vb. maddesel değişkenlerdir. Kültürel değişim, öznelardan bağımsız olarak bu faktörlerce anlaşılabilir. Harris, bu yaklaşıma etik, bunun tersi olan kültürü kendi içinden ve özneye bağlı olarak anlaşılabilceğini savunan görüşe *emik* denildiğini ifade eder. Semiotikçi ve materyalist yaklaşımlar, insan merkezli yaklaşım ve bilimsel (doğa bilimleri) yaklaşımlar arasındaki derin farklılığın doğurduğu ayrışmalarda kendini açıkça belli eder.

Diğer bir konu sosyal aktarım çerçevesinde kültürel aktarımdır. Kültürün zamanla değiştiği açık bir gerçekliktir. Kimi araştırmacılar değişimleri pek çok açıdan biyolojik evrime benzetilebilecek kültürel evrim kavramıyla betimlemeyi yeğlemişlerdir. Bu düzlemde kullanılan *memes* (herhangi bir davranışın bir kültür içinde bireyler arasında yaygınlaşması) kavramı söz gelimi Dawkins'e göre gen kavramını yansıtmaktadır. Kültürel aktarımın taklit yoluyla olduğunu savunanlar da bulunmaktadır. Onlara göre geleneksel öğrenme mekanizmaları söz gelimi grup içinde öğrenim, deneme yanılma ya da koşulların zorlaması altındaki öğrenme sosyal ya da kültürel değişimi açıklamakta yetersizdir. Toplumsal modeller çeşitli nedenlerle belli koşullar yüzünden taklit edilir ve sonunda kültürel yapı ortaya çıkar. Yine bu tür yaklaşım altında

yatkınlıklara / ön yargılara dayalı açıklama türü ortaya konulmuştur. Kopyalanacak olan davranışın özneler açısından içerik ve bağlamsal açıdan *çekici* olması gerekmektedir. *Bio-kültürel* etkileşime dayalı açıklama ise doğadan çok özneye yönelir ve bu görüşü savunan antropologlara göre insan davranışları büyük oranda esnekliğe sahiptir. Onu, dile getirilen dar kalıplarda incelemek kültürel yapı ve aktarımı anlamada eksikliklere yok açmaktadır.

Diğer tartışma noktası kültürel farklılıkların nedenlerine yöneliktir. Bunlardan ilki dildir. Nitekim Quine'a göre bir kimse farklı bir dildeki tümceyi kendi diline çeviremez çünkü anlamdaş bir tümceyi bulması söz konusu değildir. Yapılması gereken şey bir bütün olarak paragrafı, bölümü ya da kitabı çevirmektir. Bunun temel nedeni bir sözcüğün anlamının ait olduğu dildeki rolüne dayanmasıdır. Kültürler arası aktarım ise genel hatlarıyla söz konusu olabilir. Yukarıdaki çerçevede Sapir-Whorf hipotezi gibi dilsel farklılıklarla algı ve düşünce farklılığını açıklama çabalarının yanında sosyal değerlerin yoğun etkisi altında olan anlamının (idrak) farklılığı da ele alınmıştır. Bu anlamda *bireyci kültür* ve *toplulukçu* (collectivists) kültür ayrımı kültürün çeşitli boyutlarını açıklamak için konulmuş bir yaklaşımdır. Bireyci, bireysel başarıyı ve amacı ön planda tutar, özgürlüktür, diğerlerine bağlanmayı değersiz görür. Toplulukçu ise bir grubun üyesi olmayı ve grubun değerlerini öncelikle onun amaçlarını göz önünde bulundurur. Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'da yaşayanlar çoğunlukla bireysel ahlaka sahiptir. Doğu Asya, Orta Doğu, Akdenizliler ve Güney Amerika ise genellikle toplulukçudur (Jesse 2011).

Kültür felsefesi çerçevesinde kültürü betimlemek adına *geriye bakışlı*, *çembersel/döngüsel* yaklaşım ve *çizgisel* anlayış ortaya konulmuştur. Sistemik kültür felsefesinden söz ettiğimizde yukarıda da kısmen değindiğimiz gibi içten ve dıştan belirleme çabalarına şahit oluruz. Kültür kuramlarında ise Hegel'in kültür idealizminde, Rickert'in evrensel kültür değerleri düşüncesinde, Comte'un kültür pozitizminde ve Marks'ın kültür kuramında rastladığımız *bütüncül* (holistik) düşünceden söz edebiliriz. İkinci olarak felsefi ya da kültür antropolojisi gelmektedir. Bu düşünceye göre insan merkezli bir bakışın ortaya konması gerekmektedir. Rothacker'a göre kültürler üstü bir insan bilimi olamaz çünkü bu alanda var olan her şey göreceli ve tarihsel bir yapıdadır. Doğa bilimlerinin yöntemleri bu noktada hiçbir işe yaramayacaktır. Buradan hermenötik yaklaşıma geçilebilir. Dilthey, Cassirer, Heidegger ve Gadamer gibi filozofların çabalarıyla ortaya çıkan anlayışa göre, tarih ve kültürü bilmenin yolu onu anlamadan geçmektedir. Doğa bile insani bir perspektiften bakılarak anlaşılabilir. Hatta bilimsel yasaların yorumlanması öznelerden bütünüyle bağımsız değildir. Bu düzlemde doğa bilimlerinde kullanılan yönteminin genel olarak tüm alanların da yöntemi olması gerektiğini savunan anlayışlarla büyük bir hesaplaşmaya giren hermenötikçi yaklaşıma göre zamana ve mekâna sıkışmış insan, ancak kendi penceresinden gördüğü kadarıyla tarihi ya da diğer kültürleri anlayabilir (Birand 1998: 43 vd.; Özlem 2002: 125 vd.).

Kültür ve Ahlak ilişkisi

Buraya kadar söz konusu ilişkiden dolayı da olsa bahsedilmişti. Doğrudan birkaç örnek vermek gerekirse, kültür ve ahlak ilişkisinin en açık anlatımlarından biri, Max Weber'in, Protestan ahlakını kapitalizme giden yolda itici etmenlerin başında saymasıdır. Aynı coğrafyada Katolikler daha çok sosyal bilimlere yönelirken Protestanlar iktisadi alana yönelmişlerdir. Eğitim tercihlerinin bile değiştiği noktada Protestanların kalabalık olduğu bölgelerde iktisadi hayatın değişimi daha hızlı bir dönüşüme uğramıştır. Protestan anlayışta asketik hayat yaygın anlamda kabul görmemektedir. Fakat dindarlığın farklı bir yönü ticari hayat için vazgeçilmez olan şeyi de sağlamıştır ki bu da ahlaktır. Kaliteli üretim, iyi tüketici, borcunu ödeyen alıcı ve satıcı bu yapının en başından beri vazgeçilmez unsurlarıdır. Kazanmak sadece bayağı bir iş değil aynı zamanda bir ahlak yani ethosa bağlı bir sonuç olarak anlaşılmaktadır. Böylece hayatın amacı, yaptığı işte ustalaşmış meslek erbabının çalışma ve üretimi belli bir etosa göre yapmasıdır. (Weber 1999).

Adorno'ya göre ise Aydınlanmanın ortaya koyduğu ahlaki idealin aksine insan, kapitalist kültürün elinde tüketen nesnelere haline döndürülmüş, bilindik süreçlerden ya da doğallıktan uzak biçimde yapay bir kültür, onun kavramsallaştırmasıyla, *kültür endüstrisi* doğrultusunda üretilmiştir. Kültürün ticari karakteri kültür ve pratik hayatın arasındaki farkı da yok etmiştir. Her türlü sanat yapıtı ve insan bir metaya dönüşmüş ve bu bağlamda bir değeri varsa her şey iyi ve güzeldir anlayışı egemen olmuştur (Adorno 2001: 61).

Hızla değişen dünyada klasik ahlak öğretilerinin yerle bir olduğunu gözlemlemekteyiz. Küreselleşme yerelleşmeyi tetiklemeyle birlikte yeni tür ilişkiler ağını ve içeriğini de dayatmaktadır (James, 2004). Yeni kültürün silahı medya, zenginliği yaratıcı güç, mutluluk kaynağı tüketim ve iletişimdir. Maddenin ağır bastığı bu ortamda klasik dini yapılar ya da mistik öğretiler kaçamak türünden geçici ve rahatlatıcı yaşantılardır. Düzen karşıtlığı eski ya da alternatif ahlakların savunusu gibi görünse de bunların tümü neredeyse yeni kültürün en önemli dayanaklarındandır. Yenilmesi kolay rakipler yeni kültürün konumunu da sağlamlaştırmaktadır. Fukuyama'nın anlatımıyla mutluluğa götüren her yol liberal kapitalist ahlakta amacına ulaşacaktır (Fukuyama 1999). Bu nedenle insanlık tarihi böyle bir kültür çizgisinde devam edecektir. Eklektik yapısıyla özgürlük, demokrasi, eşitlik, sınıfsız toplum vb. tarihte çeşitli kuramlarda savunulmuş neredeyse her türlü ahlaki ve kültürel unsuru bünyesinde barındıran bu yapının zaferi ilan edilmiştir.

Son Sözler

Kültür tekilleşme ve tümelleşme çabasının ürünüdür. Ahlak da bu çabanın önemli bir bileşenidir. Fakat bize göre temelde ahlak kültürü doğurmaktadır. Eyleyen insanın edimleri temelde kimi değerlere dayanmak zorundadır. Bu değerlere göre kültür oluşmakta daha sonra kültüre göre de değerler biçim değiştirmektedir. Bu anlamda ahlak ve kültürün yapılanmasına ilişkin temel etmenler ya da plan insan öznesinin başlangıçtan beri *varlığında* bulunmaktadır.

İnsani ürünlerin, insanın yapısı gereği, doğal bilimlerin yöntemleriyle incelenemeyeceğine yönelik söylemin haklılık payı bulunmaktadır. Her ne kadar bu söylemin arkasında günümüzde doğa bilimlerine yönelik duyulan kimi şüpheler ve aslında bu bilimlerin on dokuzuncu yüzyıldaki kadar heyecan vermemesi yatsa da durum değişmeyecektir. Tin ya da manevi/ruhi bilimlerin yöntemlerinin yeterince eleştirisi yapılmıştır fakat bize göre hermenötik, içerdiği ilke ve yöntemlerle insani olanın, dile getirilen boyutta, anlaşılabilirliğine yönelik savında fazlaca iyimser görünmektedir. Tekillerden kurulu sonsuz bir insan evreninde tin bilimlerinin ne kadar başarılı olacağı sorgulanabilir. Anlamanın kimi olgu, olay ve modellere indirgenmesi sonucunda hermenötik, genelleştirici yapının pek de yerinde olmayan bir kullanımından ibaret kalmaktadır. Elbette bu durum, insan söz konusu olduğunda, onun doğa bilimlerine olan üstünlüğünü ortadan kaldırmamaktadır.

Kültür ve ahlaki anlamaya dönük her kuram konunun belli bir tarafını öne çıkarma ya da bunları birleştirme amacını gütmektedir. İnsan düşüncesi kavramlar, tümevarım, tümdengelim ve analogi gibi akli yöntem ve içeriklerle çalışır. İnsan, evreni de aşağı yukarı kendi penceresinden görür. Bu noktada sonsuz değişkenlerin yer aldığı bir evren söz konusu olunca akli yöntemlerin ve ürünlerin kalıplarına sığdırılmaya çalışılan anlam ve içerikleri insan eliyle yeniden üretilmektedir. Böylece iç içe geçmiş üç yapı ortaya çıkmıştır. Bunların ilki doğal olan; ikincisi yarı doğal yarı insan ürünü olan, üçüncüsü de bütünüyle insan yaratımı olan yapıdır. Doğal olan yapı evrenin içinde var olan insanın konumu ve yapısından kaynaklanan içeriklerdir. Bu sıklıkla antropologların, biyologların ve psikologların dile getirdikleri, insanın doğal kökenlerine kadar götürüldüğü bir yapıdır. Bu, ruhu/özneyi biçimlendiren bir yapı olarak doğal çevrenin yoruma ihtiyaç gerektirmeyen ürünüdür. İkinci yapıda eyleyen ve edimlerinin sonucuna göre, çevresine şekil veren, doğaya karşı koyan bir insan ve onun ürünleri bulunur. Bu yapıda insan her türlü kültürel oluşuma ve bireysel konumuna son şeklini vermeye çalışır. Zaman geçtikçe kendi yaratımları ona egemen olur böylece mitolojik tanrı Marduk gibi kendi kendini yeniden farklı bir yapıda doğurmuş olur. Üçüncü yapıda ise varlığı ve ürünleri bütünüyle eğip büken ve yarattığı kalıplarda bunları eriten bir insanı görmekteyiz. Hegel'in dile getirdiği gibi Minevra'nın baykuşu ancak gün batarken uçmaya başlar. Fakat yukarıda ifade ettiğimiz üzere o, aslında gün içinde olup biten her şeyi tam olarak göremez.

İndirgemeci yaklaşımları bir kenara bırakırsak bireylerin sahip oldukları evrensel dürtüleri görebiliriz. Söz gelimi korkular insanı yönlendiren en önemli unsurdur. Ölüm, açlık, ait olma vb. olgular insanı yönlendirmektedir. Bu durumda tarih aslında aşkın bir benin açılımına değil içkin bir doğanın gelişimine şahitlik eder. En genel anlamda ve doğadan ayrıışan bir varlık bağlamında bu şahadet, korkuların, isteklerin ve benzeri doğal yapıların zevk ve estetikle harmanlanmış bir yapısı hakkındadır. Jungcu anlamda kolektif bilinç dışının değil saf haliyle, oluşan bir varlık olarak insanın irade sahibi, uzam ve zamanda genel anlamda özgürce eyleyen yapısıyla karşı karşıyayız. Hayatını ve bunun içeriklerini hatta kaderini büyük oranda elinde tutan bir insan söz konusudur. İnsanı ve ürünlerini belli kalıplara sokmak isteyen her girişim aslında sanal bir yaratıcılığa da soyunmuş bulunmaktadır. Özne ve ürünlerine yönelik yine onun eliyle gerçekleştirilmiş her anlamlandırma çabası bu eleştiriden nasibini alacaktır. Öyleyse göreceliğin aşılması, ben olarak insanın ve ürünlerinin, anlamın içinde anlam kaynağı olması ne kadar olanaklıdır? İnsan için görecelikten kurtulmasını sağlayacak iki kapı bulunmaktadır. Bunlardan birisi ölüme diğeri de metafiziksel düşünceye açılmaktadır. Söz gelimi metafiziksel unsurlardan olan Tanrı düşüncesi, bir bakıma doğadan ayrıışan insanın kendisine yabancılaşmasını durdurup, kendisini keşfetmesini ve daha önemlisi bu düzlemde onun epistemik ürünlerini garantiye almasını sağlayabilir mi? Bu uzun tartışma ayrı bir makaleyi hak etmektedir.

Kaynakça

- Adorno Theodor W., (2001), "The Culture Industry: Selected Essays on Mass Culture", Edt. J. M. Berstein, Routledge, London and New york.
- Aydın Mehmet, (1989), "Ahlak", TDV İslam Ansiklopedisi, C.2. İstanbul.
- Birand Kamıran, (1998), "Manevi ilimler Metodu Olarak Anlama", Kamıran Birand Külliyyatı içinde, Akçağ Yay. Ankara.
- Braudel Fernand, (1996), *Uygurlukların Grameri*, Çev. M. Ali Kılıçbay, İmge Yay., Ankara.
- Bunnin Nicholas - Yu Jiyuan, (2004), "Ethics", The Blackwell Dictionary of Western Philosophy, Blackwell Publishing, Amerika, Oxford ve Avustralya.
- Fukuyama Francis, (1999), *Tarihin Sonu ve Son insan*, Çev. Zülfü Dicleli, Gün Yayınları, İstanbul.
- Graham Gordon, (2004), *Eight Theories of Ethics*, Routledge, London and New York.
- James Paul, (2004), "The Matrix Of Global Enchantment", (Rethinking Globalism İçinde, Edt: M. B. Steger, Rowman & Littlefield Publishers, inc Lanham Boulder New York, Toronto, Oxford.
- Jesse Prinz, (2011), "Culture and Cognitive Science", The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Winter 2011 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <<http://plato.stanford.edu/archives/win2011/entries/culture-cogsci/>>.)
- Kroeber Alfred L., (1987) "The Nature of Culture", Perspectives in Cultural Anthropology, Edit: Herbert Applebaum, State University of New York Press, New York.
- Özlem Doğan, (2002), *Felsefe Yazıları*, İnkılap, İstanbul.
- Singer Peter, (1993), *Practical Ethics*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Swedberg Richard, (2005), *The Max Weber Dictionary*, Stanford University Press, Stanford.
- Weber Max, (1999), *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, Çev. Zeynep Gürata, Ayraç Yayınevi, Ankara.